

*Παρουσίαση του προσωπικού δοκιμίου του Jürgen Habermas, με τίτλο
«Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης».*

Νίκος Σπ. Ζέρβας

Πολιτικός επιστήμονας Πανεπιστημίου Αθηνών

Περιεχόμενα

Πρόλογος :σελ.3

Ενότητα 1 : Η ιδέα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και η ρεαλιστική ουτοπία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.....σελ.5

Ενότητα 2 : Η κρίση της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπό το φως της συνταγματοποίησης του δικαίου.....σελ.8

Ενότητα 3 : Η Ευρώπη της ομοσπονδιακής δημοκρατίας.....σελ.18

Βιβλιογραφικές αναφορές :σελ.21

Άρθρα :σελ.22

Πρόλογος

Το Σεπτέμβριο του 2008 με την κατάρρευση της Lehman Brothers ξέσπασε η διεθνής οικονομική κρίση. Η κρίση, πολύ σύντομα, διαπέρασε τα αμερικανικά σύνορα και εισήλθε στον ευρωπαϊκό χώρο, πλήττοντας κυρίως τις χώρες του Νότου, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδος. Η χώρα μας απ' το Νοέμβριο του 2009 βρέθηκε αντιμέτωπη με μια πρωτοφανή κρίση χρέους (Στείρης, 20.12.2012) εξαιτίας των χρηματοπιστωτικών "παιχνιδιών" παντοδύναμων επενδυτικών σχημάτων, αλλά και λόγω των αξιολογήσεων και των συνεχών υποβαθμίσεων της πιστοληπτικής της ικανότητας απ' τους περιβόητους πια οίκους αξιολόγησης. Ωστόσο, οι βαθύτερες ρίζες της διόγκωσης της κρίσης χρέους για τα μεσογειακά ευρωπαϊκά κράτη εντοπίζονται στην αδράνεια που επέδειξαν οι εταίροι τους για την ταχεία αντιμετώπισή της.

Αφορμής δοθείσης απ' την προεκτιθείσα αδράνεια, ο Jürgen Habermas στο προσωπικό του δοκίμιο «Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης» καταβάλλει την προσπάθεια να προτείνει κάποιες διορθώσεις στο κατασκευαστικό, όπως επισημαίνει, λάθος της ευρωπαϊκής νομισματικής ένωσης. Το συγκεκριμένο λάθος απορρέει απ' την ανυπαρξία πολιτικών καθοδήγησης. Ενώ οι κεντρικοί στόχοι της υιοθέτησης του κοινού νομίσματος ήταν αφ' ενός η κατασκευή ενός μέσου για την άρρηκτη σύνδεση των εθνικών οικονομιών μεταξύ τους, αφ' ετέρου δε η επιτάχυνση της πορείας προς μια *πολιτική ένωση* (Τσούκαλης 2004 : σελ.235) -όπως ισχυρίζονταν άλλωστε οι Γερμανοί κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων της Συνθήκης του Μάαστριχτ-, ο δεύτερος δεν επετεύχθη ποτέ. Αντιθέτως, όπως τονίζει ο συγγραφέας, η Ευρώπη τείνει να μεταβληθεί σε μία *μεταδημοκρατική-αντιδημοκρατική ηγεμονία*, όπου οι αρχηγοί των εθνικών κρατών με μια πειθαναγκασμένη πλειοψηφία των κοινοβουλίων τους προσπαθούν να νομιμοποιήσουν τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου. Πρόκειται δηλαδή για έναν *εκτελεστικό φεντεραλισμό*, ο οποίος αποδεικνύει την έλλειψη των δύο θεμελιωδών, θεωρητικά, στοιχείων της Ε.Ε., του θεσμικού κράτους δικαίου και της δημοκρατικότητας. Τούτο διότι η όλη δομή και λειτουργία της Ένωσης ευνοεί μεν τη διάσταση του θεσμικού κράτους, κυρίως όμως την οικονομική ευνομία, που στηρίζεται στους κανόνες της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς (Πολύδωρας 2008 : σελ. 307).

Για όλους τους παραπάνω λόγους ο Γερμανός φιλόσοφος προτάσσει την αναγκαιότητα "σύναψης" μιας νέας Συνθήκης, ενός Συντάγματος, απ' το οποίο θα ανακύπτει μια *υπερεθνική δημοκρατία*. Γύρω απ' αυτήν περιστρέφεται και η ανάλυσή του, η οποία εκτείνεται σε τρεις ξεχωριστές ενότητες.

Στην πρώτη ενότητα ο συγγραφέας ερευνά τη σχέση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με τη γενεαλογική έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Συγκεκριμένα, προβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως την «ηθική πηγή» όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Ως βάση της άλλωστε, σύμφωνα με τον Kant, θεωρεί την αυτονομία, την ελευθερία της βούλησης, την οποία συσχετίζει με τον επαναστατικό-αγωνιστικό χαρακτήρα των δικαιωμάτων, όπως αυτός διαμορφώθηκε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.

Εν συνεχεία, στη δεύτερη κατά σειρά ενότητα, ο Habermas παραθέτει τη σημαντικότητα της θέσπισης ενός ευρωπαϊκού Συντάγματος, ενός *κοσμοπολιτικού δικαίου*, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει. Για την ορθή δομή του προτείνει τη διεθνοποίηση της λαϊκής κυριαρχίας υπό τη μορφή δημοκρατικής ομοσπονδίας εθνικών κρατών. Για να καταλήξει βέβαια στο συγκεκριμένο συμπέρασμα, στην αναγκαιότητα δηλαδή της σύναψης της νέας αυτής Συνθήκης, ο φιλόσοφος επισημαίνει τα σαθρά θεμέλια του ευρωπαϊκού οικοδομήματος -το δημοκρατικό κυρίως έλλειμμα-, τα οποία το εκθέτουν και το καθιστούν αδύναμο ν' αντιδράσει απέναντι στα πυρά που δέχονται τα κράτη του στο νέο, παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον του αχαλίνωτου καπιταλισμού.

Πάνω σ' αυτό άλλωστε, στο ελάττωμα της ευρωπαϊκής κατασκευής, στο τελευταίο μέρος της μελέτης του ασκεί την κριτική του στην εθνοκεντρική εικόνα της Ευρώπης. Η εικόνα αυτή αντικατοπτρίζει την εθνική μοναξιά της επανανομένης Γερμανίας, η οποία αρνήθηκε να προσφέρει την αναγκαία και ζωτική χείρα βοηθείας στα κράτη -μεταξύ των οποίων και του δικού μας- που "βομβαρδίστηκαν" απ' τη χρηματιστική κερδοσκοπία *επαίσχυντων* νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Για τον λόγο τούτο άλλωστε, χαρακτηρίζει τη Γερμανίδα Καγκελάρια ως «λομπίστρια», που με επικλήσεις στο υπόδειγμα της γερμανικής δημοσιονομικής πειθαρχίας, ουσιαστικά μπλόκαρε την κοινή δράση της Ένωσης, η οποία θα είχε στηρίξει εγκαίρως την πιστοληπτική ικανότητα της Ελλάδος, χωρίς η τελευταία να μετατραπεί σε έρμαιο των ανήθικων αγορών.

Ενότητα 1

Η ιδέα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και η ρεαλιστική ουτοπία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Στο πρώτο μέρος της ανάλυσής του ο Habermas, όπως προαναφέραμε, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η συγκεκριμένη έννοια συναντάται στην Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του 1948, όπου όπως τονίζεται χαρακτηριστικά «όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα ανθρώπινα δικαιώματα». Επιπλέον, το απαραβίαστο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεσπόζει και στο 1^ο άρθρο του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε., που υιοθετήθηκε στη Σύνοδο Κορυφής της Νίκαιας το 2000. Η σημαντικότητά της έγκειται στο γεγονός, πως αυτή καθ' αυτή δεν αποτελεί μονάχα ένα θεμελιώδες δικαίωμα. Τουναντίον, είναι η βάση όλων των δικαιωμάτων, καθώς απ' αυτήν απορρέουν τ' αντίστοιχα της ζωής, της ακεραιότητας του προσώπου, της απαγόρευσης των βασανιστηρίων και εξευτελιστικών ποινών, της δουλείας και της αναγκαστικής εργασίας (Παπαδημητρίου 2001 : σελ.23). Για τον λόγο τούτο άλλωστε, η έννοια της αξιοπρέπειας συμπεριλήφθη και στο άρθρο 1-2 του, απορριφθέντος εν τέλει, σχεδίου Συντάγματος της Ευρώπης, βάσει του οποίου «η Ένωση στηρίζεται στις αξίες του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, καθώς και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» (Χρυσόγονος 2005 : σελ.52).

Όσον αφορά τη σύνδεση της αξιοπρέπειας με το δικαίωμα στη ζωή, ο συγγραφέας την εναποθέτει στη θεωρία του Kant περί αυτής. Το κατηγορηματικό πρόσταγμα του Kant απαγορεύει στο κράτος τη μεταχείριση οποιουδήποτε ατόμου ως μέσου για άλλο σκοπό, ακόμη κι αν πρόκειται για τη σωτηρία της ζωής πολύ περισσότερων ατόμων (Habermas 2012 : σελ.19). Εκτός αυτού η ηθική φόρτιση μεταξύ αξιοπρέπειας και δικαιώματος για ζωή, οφείλουμε να επισημάνουμε, πως κυριάρχησε στον ευρωπαϊκό χώρο ύστερα απ' τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όπου οι κατακριτέες - εξευτελιστικές για τον άνθρωπο ενέργειες των φασιστικών καθεστώτων, έδωσαν ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στην αξία και την αξιοπρέπειά του (Μάνεσης 1981 : σελ.109), ενισχύοντας συνάμα τους εγγυητικούς θεσμούς προστασίας τους.

Επομένως, απ' τα προεκτιθέντα γίνονται εμφανείς οι λόγοι για τους οποίους ο Habermas θεωρεί την αξιοπρέπεια ως την *ηθική πηγή* όλων των δικαιωμάτων. Όχι μόνο των ατομικών, όπως απορρέει απ' το Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων,

αλλά και των κοινωνικών, καθώς όπως επισημαίνει ο συγγραφέας στο άρθρο 22 της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, προβλέπεται η «εξασφάλιση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, ώστε καθένας να μπορεί να ζει σε συνθήκες, που να εξασφαλίζουν την αξιοπρέπεια και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του», συνδέοντάς την τοιουτοτρόπως με το δικαίωμα της κοινωνικής προστασίας.

Εκτός όμως απ' τον προσδιορισμό της αξιοπρέπειας ως πηγής όλων των δικαιωμάτων, ο Habermas υπερασπίζεται την άποψη, ότι αυτή καθ' αυτή είναι ο λόγος για τον οποίο εισήχθη η ηθική στο δίκαιο. Απ' το σεβασμό της αξιοπρέπειας τόσο απ' την πλευρά του κράτους, όσο και απ' την αντίστοιχη των πολιτών, προήλθε η καθολική αποδοχή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ο αδιαίρετος χαρακτήρας τους, όπως και η ισότητα της πρόσβασης σ' αυτά. Τούτο διότι αυτές οι αμοιβαίες υποχρεώσεις, όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο συγγραφέας σε άλλο του έργο, αποτελούν την ουσία των ηθικών δικαιωμάτων (Habermas 2005 : σελ.158).

Για το συγγραφέα άλλωστε, ο αδιαίρετος χαρακτήρας των ατομικών δικαιωμάτων στηρίζεται στην εξατομίκευση, στη μη συγκρίσιμη αξία του καθενός. Όπως και ο Kant, ο Habermas υιοθετεί την άποψη πως η «αυτονομία αποτελεί τη βάση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, όπως και της αντίστοιχης κάθε άλλης έλλογης φύσης» (Habermas 2012 : σελ.42). Η αυτονομία έγκειται στην ελευθερία της ανθρώπινης βούλησης, στη διαμόρφωση της οποίας δεν πρέπει και δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να επεμβαίνει η κρατική εξουσία. Ωστόσο, η απόλυτη ελευθερία οδηγεί πολλές φορές σε ασυδοσία. Ναι μεν οι άνθρωποι χωρίς δικαιώματα αντιμετωπίζονται σαν ζώα, χωρίς υποχρεώσεις όμως συμπεριφέρονται σαν ζώα (Ράμφος 2011 : σελ.313-314)! Για τον λόγο τούτο ο συγγραφέας επισημαίνει και πάλι την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η οποία συνίσταται στο ότι όλοι οι υπόλοιποι συνάνθρωποι σέβονται τη σφαίρα της ελεύθερης βούλησης, θεωρώντας την απαραβίαστη. Απ' την ελευθερία της βούλησης όμως απορρέει κατά τον Habermas η αναγκαιότητα της ικανότητας του ανθρώπου για λογική αυτονομοθεσία, καθώς οι πολίτες μέσω της ελευθερίας δύνανται να δημιουργούν, να θεσπίζουν νόμους και ταυτοχρόνως να συνιστούν το πεδίο εφαρμογής των!

Πάντως πέραν της προαναφερθείσας ένταξης της ηθικής στο δίκαιο απ' την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ο συγγραφέας τονίζει την ηθική φόρτιση που προσέδωσαν στα θεμελιώδη δικαιώματα οι δύο Συνταγματικές Επαναστάσεις στα τέλη του 18^{ου} αιώνα (Αμερικανική και Γαλλική). Η αναζήτηση και η μάχη για την ελευθερία αποτελεί τη μεγαλύτερη απόδειξη της καταξίωσης του ανθρώπου. Τούτο διότι η ελευθερία είναι το ύπατο ιδεώδες και ταυτόχρονα στοιχειώδες, το οποίο δίνει νόημα στην ίδια τη ζωή, όταν κατακτάται με αγώνες, θυσίες και αίμα (Πολύδωρας 2008 : σελ.171). Γι' αυτό και η σκέψη του Γερμανού φιλοσόφου στρέφεται στο

γεγονός, πως τα ανθρώπινα δικαιώματα μόνο σε μια ελεύθερη κοινωνία, σ' ένα εθνικό κράτος μπορούν να αποκτήσουν *θετική ισχύ* ως θεμελιώδη. Παράλληλα όμως, διατυπώνεται και ο προβληματισμός του, σχετικός με την εκτός συνόρων ισχύ τους.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η πέρα από εθνικά σύνορα αξίωση οικουμενικής τους ισχύος θα μπορούσε να υλοποιηθεί μόνο σε μια παγκοσμιοποιημένη κοινωνία. Απ' τη στιγμή που η συγκεκριμένη κοινωνία δεν υφίσταται, αποδεικνύεται περίτρανα η «ρεαλιστική ουτοπία» που τα χαρακτηρίζει (Habermas 2012 : σελ.48-49). Πάνω σ' αυτή την ουτοπία άλλωστε ο συγγραφέας φέρει ως παράδειγμα τις αποφάσεις που λαμβάνονται στα πλαίσια του Συμβουλίου Ασφαλείας του Ο.Η.Ε.. Ενώ σε κάποιες περιπτώσεις οι ανθρωπιστικές επεμβάσεις του Οργανισμού βρίσκονται αντίθετες στις προθέσεις εθνικών κυβερνήσεων, η λήψη αποφάσεων από συγκεκριμένα-παγιωμένα μέλη στο όνομα της διεθνούς κοινότητας αποδεικνύει περίτρανα την προώθηση μιας *τμηματικής*, έστω προσωρινής, *θεσμοθετημένης* παγκόσμιας τάξης. Απ' αυτήν την ανισότητα ως προς τη λήψη αποφάσεων απορρέει ένα δημοκρατικό έλλειμμα της παγκόσμιας διακυβέρνησης (Διεθνές γραφείο εργασίας 2004 : σελ.136), βασισμένου σε μια κατάσταση που επικρατούσε αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, δίχως να λαμβάνονται υπ' όψιν οι σημερινές πραγματικότητες. Ένα αντίστοιχο έλλειμμα εντοπίζει ο Habermas και στο εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κάτι που αναλύει στην αμέσως επόμενη ενότητα.

Στεκούμενος όμως στον Ο.Η.Ε., ο συγγραφέας καταδεικνύει και την επικινδυνότητα της διγλωσσίας, στην οποία υπάγονται τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η διάδοση της ρητορικής των δικαιωμάτων του ανθρώπου μπορεί να οδηγήσει και στην κατάχρησή τους για τη νομιμοποίηση οποιασδήποτε πολιτικής ισχύος. Στην περίπτωση του Οργανισμού, όπως επισημαίνει ασπαζόμενος την υποψία-άποψη του Carl Schmitt, το πρόγραμμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων υπάρχει για να γίνεται αντικείμενο *ιμπεριαλιστικής* κατάχρησης. Τοιουτοτρόπως, όμως καταστρέφεται η θεμελιώδης σχέση μεταξύ δικαιωμάτων και δημοκρατίας.

Βέβαια, κλείνοντας την ενότητά του, ο Habermas σε καμία περίπτωση δεν συμερίζεται την αντίληψη του φυσικού δικαίου περί «εμφύτων» δικαιωμάτων. Αντιθέτως υποστηρίζει, πως για να λάβουν σάρκα και οστά πρέπει ο φορέας τους ν' ανήκει σε μια συγκεκριμένη πολιτική κοινότητα. Εκείνο όμως, στο οποίο διατυπώνει τις ενστάσεις του είναι «ο περιορισμός της εστίασης της θεματικής τους σε ζητήματα διεθνούς πολιτικής» (Habermas 2012 : σελ.53). Διότι η αποδεδειγμένη ηθική τους υπεραξία, μέσω του αλληλοσεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, είναι από μόνη της ικανή ώστε να δημιουργήσει δικαιότερες πολιτικές τάξεις.

Ενότητα 2

Η κρίση της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπό το φως της συνταγματοποίησης του δικαίου

Έχοντας αναλύσει τη σημαντικότητα της έννοιας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, όπως επίσης και τη «ρεαλιστική ουτοπία» των ανθρωπίνων δικαιωμάτων -που απορρέει απ' την ιμπεριαλιστική εκμετάλλευσή τους-, ο Habermas περνά στη δεύτερη ενότητα της μελέτης του θέτοντας την ανάγκη για τη θέσπιση ενός νέου, ευρωπαϊκού -και όχι μόνο- Συντάγματος. Τη θεωρία του για τη νέα αυτή συνθήκη τη στηρίζει πάνω στην ιδέα του Kant περί «κοσμοπολιτικού δικαίου». Το κοσμοπολιτικό δίκαιο αποτελούσε για τον Kant μια νέα κατηγορία δικαίου (πέρα απ' το συνταγματικό και το διεθνές), όπου οι λαοί αφ' ενός έχοντας συγκροτήσει ένα *δημοκρατικό πολιτικό σύνταγμα*, και τα κράτη αφ' ετέρου έχοντας αναδείξει μια *διεθνή έννομη τάξη*, μια συνομοσπονδία κρατών ως κοσμοπολιτική ένωση αρχών, θα έπρεπε στο εξής να ενώσουν τις δυνάμεις τους για τη συγκρότηση ενός συστήματος «κοσμοπολιτικής δικαιοσύνης» (Χρυσόχοος κ.α. 2009 : σελ.50). Τοιουτοτρόπως, εάν η καντιανή θεωρία εφαρμοζόταν στην πράξη, η Ε.Ε. θα αποτελούσε μια «κοσμοπολιτική» πια ένωση κρατών, που ναι μεν θα ξεπερνούσε την εθνική κυριαρχία, χωρίς δε να καταργεί τα ίδια τα κράτη.

Ωστόσο, για τον συγγραφέα η πραγματικότητα αποδεικνύει το ακριβώς αντίθετο. Όχι μόνο δεν υφίσταται μια κοσμοπολιτική ένωση κρατών, αλλά τα ίδια πλέον τα εθνικά κράτη βρίσκονται αντιμέτωπα με τις συνταγματικές συνέπειες που προκαλεί η παγκόσμια οικονομική διακυβέρνηση. Οι διεθνείς αγορές έχουν πια, ύστερα απ' την πτώση του τείχους του Βερολίνου και την οριστική λήξη του Ψυχρού Πολέμου, αποθρασυνθεί, επιδιώκοντας την υποταγή των εθνικών κρατών στις επιταγές τους. Η εθνική κυριαρχία κλυδωνίζεται από έναν «*φονταμενταλισμό της αγοράς*» (Σωτηρέλης 25.10.2011 : σελ.4-5), όπου γιγαντιαίες μονοπωλιακές και ολιγοπωλιακές επιχειρήσεις ελέγχουν κυβερνήσεις και πολιτικές. Ενώ η ουσία του εθνικού κράτους ήταν η πολιτική του αυτονομία -το γεγονός ότι η χάραξη και η άσκηση των πολιτικών του δεν ετεροκαθορίζονταν-, πλέον οι "ιδιωτικές εξουσίες" διαδραματίζουν σημαίνοντα ρόλο στα κέντρα λήψης των αποφάσεων, χρησιμοποιώντας το κράτος ως εργαλείο για την ικανοποίηση των βουλήσεών τους. Όλα τα προεκτιθέντα άλλωστε, τα αντιλαμβάνεται κανείς, εάν αναλογιστεί το τι συμβαίνει τη δεδομένη στιγμή όχι μόνο στη χώρα μας, αλλά και σε άλλα, ισχυρά μέχρι πριν από λίγα χρόνια κράτη.

Ποιά είναι όμως η γενεσιουργός αιτία της ειδεχθούς αυτής κατάστασης; Ο Habermas ως βασική αιτία της κρίσης εντοπίζει την έλλειψη αρμοδιοτήτων από πλευράς Ε.Ε. για την αναγκαία εναρμόνιση των διαφορετικών ως προς την

ανταγωνιστικότητά τους εθνικών οικονομιών. Αντί για τη λήψη δημοκρατικών και δεσμευτικών αποφάσεων, οι Ευρωπαίοι ηγέτες προέβαιναν σε μη δεσμευτικές, από νομική άποψη, μεταξύ τους συνομιλίες. Επίσης, υιοθετήθηκε ένα κοινό νόμισμα με αδύναμο και μη ισορροπημένο θεσμικό πλαίσιο, που ως αντιδιαστολή για τις συγκεκριμένες ατέλειες προτάσσει μονάχα αυστηρούς κανόνες (Τσούκαλης 2007 : σελ.307). Η έλλειψη του θεσμικού πλαισίου, ούτως η άλλως, συνδυασμένη με την εξάρτηση των εθνικών κυβερνήσεων από ιδιωτικά κέντρα, αφήνουν κατά τον συγγραφέα τα σημάδια τους και στον τρόπο αντιμετώπισης της κρίσης.

Οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, όπως επισημαίνει ο φιλόσοφος, παρέμειναν αδρανείς ως προς την αντιμετώπιση της διογκούμενης κρίσης χρέους, που αντιμετώπιζαν εταίροι τους -μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα-, υπό τον φόβο που τους προκαλούσαν μεγάλες τράπεζες και οίκοι αξιολόγησης. Ενώ οι αγορές το Νοέμβριο του 2009 υποβάθμιζαν συνεχώς τα ελληνικά ομόλογα, η Ε.Ε. φάνηκε να κινείται μόνο σε επίπεδο ανούσιων δηλώσεων καλών προθέσεων (Καζάκος 2011 : σελ.22). Την ώρα που τα περιβόητα spreads εκτοξεύονταν στα ύψη, αναμένονταν οι αποφάσεις αργόσυρτων κοινοβουλευτικών διαδικασιών μελών της ευρωζώνης. Τέλος, ενώ υποστηριζόταν εξ' αρχής, μετά την προσφυγή της χώρας μας, από πολλά μέλη του Δ.Σ. του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου η αναδιάρθρωση του ελληνικού χρέους, οι Ευρωπαίοι επεδίωκαν να σώσουν τις τράπεζές τους, που ήταν εκτεθειμένες σε ελληνικά ομόλογα (Ρουμελιώτης 2012 : σελ.26-27). Μόνο όταν αυτές απηλάγησαν από ένα μεγάλο μέρος των ομολόγων, έδωσαν 18 μήνες αργότερα τη συγκατάθεση για το "κούρεμα".

Εκτός όμως απ' τη ταχύτητα και την ανεπάρκεια που επέδειξαν στον τρόπο αντίδρασης, εξαιτίας της ασκούμενης απ' τα μεγάλα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα επιρροής, ο Habermas συνδέει την ανυπαρξία σοβαρών θεσμικών διαδικασιών και με τον κίνδυνο απώλειας της νομιμότητας των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων απ' τους απογοητευμένους λαούς. Σαν παράδειγμα φέρει την πατρίδα του, τη Γερμανία. Υπό το φόβο έλλειψης δημοκρατικής νομιμοποίησης στη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων από εθνικό σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ο Γερμανός υπουργός Οικονομικών, όπως υπονοεί, δεν επέδειξε την αρμόζουσα αποφασιστικότητα για την υπεράσπιση του δημοσίου συμφέροντος όλων των λαών της Ευρωζώνης. Επιπλέον, τον κατηγορεί για υποκρισία, καθώς ο Σόϊμπλε προτείνοντας την άμεση εκλογή του Προέδρου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ουσιαστικά προωθεί την *τεχνοκρατική αυτοεξουσιοδότηση* ενός συμβουλίου του ευρωπαϊκού πυρήνα, το οποίο θα κυβερνούσε με άτυπες αποφάσεις, παραβιάζοντας τις ευρωπαϊκές συνθήκες (Habermas 2012 : σελ.62-63). Αυτή είναι και η ουσία του «εκτελεστικού φεντεραλισμού», που αντιπροσωπεύει τις τάξεις της Ένωσης και την χαρακτηρίζει από πλήρη ανυπαρξία ελέγχου ως προς τον τρόπο λειτουργίας και λήψεως των αποφάσεων μεταξύ των ελίτ της.

Απέναντι στον προαναφερθέντα φεντεραλισμό ο συγγραφέας αντιπαραβάλλει μια διεθνοποίηση της λαϊκής κυριαρχίας με τη μορφή δημοκρατικής ομοσπονδίας εθνικών κρατών. Στη συγκεκριμένη ομοσπονδία τα εθνικά κράτη θα υποτάσσονται μεν στο υπερεθνικά θεσμοθετημένο δίκαιο, απ' την άλλη όμως το σύνολο των πολιτών της Ένωσης θα μοιράζεται τη συντακτική εξουσία με περιορισμένο αριθμό «συνταγματικών κρατών», τα οποία έχουν λάβει από τους λαούς τους την εντολή να συμμετάσχουν για τη δημιουργία μιας *κοινής οντότητας*. Ωστόσο, στο σημείο τούτο απαιτείται δέουσα προσοχή, διότι η Ευρωπαϊκή Ένωση, παρόλο που μπορεί να διαθέτει ορισμένα στοιχεία -λ.χ. ίδρυση με συνθήκη- (Παντελής 2007 : σελ.57), επ' ουδενί δεν αντιστοιχεί σε ομοσπονδία κρατών. Στα ομόσπονδα κράτη, παρά το γεγονός ότι ναι μεν μπορεί να υπάρχει μια ομόφωνη κοινή βούληση, δεν υφίσταται κυριαρχική αρμοδιότητα, διότι η κυριαρχία παραμένει ακέραιη στα κράτη που μετέχουν στην ομοσπονδία (Τσάτσος 2007 : σελ.76).

Εν πάση περιπτώσει, η ιδεατή για τον Habermas *διεθνοποιημένη λαϊκή κυριαρχία* είναι η μόνη που μπορεί να σταθεί απέναντι σε πανίσχυρους υπερεθνικούς οργανισμούς, τις αυτονομημένες, όπως χαρακτηρίζει, παγκόσμιες εκτελεστικές εξουσίες. Η επικράτηση των γιγαντιαίων και παντοδύναμων αυτών επιχειρήσεων αμφισβητούν πλέον ανοικτά τόσο την εσωτερική, όσο και την εξωτερική κυριαρχία των κρατών, καθώς υπό τον έλεγχό τους βρίσκονται υπερεθνικοί και διεθνείς θεσμοί, αλλά και εξουσιαστικοί ιδεολογικοί και κατασταλτικοί μηχανισμοί, όπως ιδιωτικοί στρατοί, ΜΜΕ, μηχανισμοί παρακολούθησης κλπ (Σωτηρέλης 10.9.2012 : σελ.2-3). Γι' αυτόν τον λόγο, όπως έχει επισημάνει ο Γερμανός φιλόσοφος κατά το παρελθόν και σε άλλο του σύγγραμμα, η ενοποίηση της Ευρώπης κρίνεται αναγκαία διότι τα εθνικά κράτη αδυνατούν από μόνα τους και μόνο «να διατηρήσουν την ικανότητα δράσης για ν' αντισταθούν στη μοίρα μιας έρπουσας αφομοίωσης στο κοινωνικό μοντέλο που τους πλασάρει το καθεστώς που κυριαρχεί στην εποχή μας στην παγκόσμια οικονομία» (Habermas 2006 : σελ.126).

Απαραίτητα συστατικά στοιχεία της διεθνοποιημένης λαϊκής κυριαρχίας ο συγγραφέας θεωρεί :

1. τη δημοκρατική «κοινοτικοποίηση» ελευθέρων και ίσων νομικών προσώπων
2. την οργάνωση *συλλογικών ικανοτήτων δράσης*
3. το μέσω ενσωμάτωσης της *αλληλεγγύης* ανάμεσα σε ξένους μεταξύ τους πολιτών

Βέβαια, κύρια θέση στην παγκόσμια λαϊκή κυριαρχία που προτάσσει ο Habermas οφείλει να καταλαμβάνει η δημοκρατική αυτοδιάθεση των πολιτών. Ο θεμέλιος

λίθος της ατομικής ελευθερίας κατά τον Kant -την θεωρία του οποίου ενστερνίζεται ο συγγραφέας στην πρώτη ενότητα- έγκειται στις ιδέες της υπεροχής της θέλησης του ατόμου και της αυτονομίας (Ridola 2010 : σελ.40). Επομένως, σε μια ορθώς δομημένη δημοκρατική κοινωνία πρέπει κατά τον Habermas οι αποδέκτες του αναγκαστικού δικαίου να είναι ταυτοχρόνως και οι νομοθέτες του. Γι' αυτόν τον λόγο θεωρεί αναγκαία τη συμπερίληψη όλων των πολιτών της διεθνοποιημένης κοινωνίας στη νομοθετική διαδικασία. Ωστόσο, για την επίτευξη μιας σύζευξης μεταξύ των λαμβανομένων πολιτικών αποφάσεων απαραίτητη κρίνεται απ' το φιλόσοφο η διαβουλευτική διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Οι διαλογικές διαδικασίες σχηματισμού της συλλογικής θέλησης είναι εξαιρετικά σημαντικές, διότι μ' αυτόν τον τρόπο επιδιώκεται ορθότερα η επίτευξη συλλογικών σκοπών, οι οποίοι μέχρι στιγμής κουτσουρεύονται από καθαρά διοικητικές ή προσανατολισμένες στην εξουσία αποφάσεις, που σε καμία περίπτωση δεν ικανοποιούν συλλογικές ανάγκες (Habermas 1987 : σελ.38).

Απ' τις προαναφερθείσες διαλογικές διαδικασίες για τη λήψη από κοινού αποφάσεων απ' τους ίδιους τους πολίτες, είναι φυσικό να περιορίζεται η ελευθερία δράσης του κυρίαρχου κράτους, όπως αυτήν την εγγυάται το κλασικό διεθνές δίκαιο. Τοιουτοτρόπως, όμως διερωτάται κανείς εάν ο περιορισμός της ελευθερίας δράσεως του ελεύθερου κράτους επηρεάζει και την εξωτερική του κυριαρχία. Ο Habermas είναι κατηγορηματικός. Τονίζει, πως παρόλο που η κυριαρχία του λαού που εκδηλώνεται με μια νομοθεσία γενικής δημοκρατικής ισχύος, εγγυούμενη σε όλους τους πολίτες ίσα δικαιώματα, επ' ουδενί δεν επηρεάζει την εξωτερική κυριαρχία, η οποία σαφώς στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, ερχόμενο το κράτος αντιμέτωπο με νέους, παντοδύναμους υπερεθνικούς εχθρούς, πρέπει να εκφράζεται μ' ένα μοντέλο αυθαίρετης ελευθερίας. Απεναντίας, αναπτύσσοντας τη θεωρία του Robert Dahl περί «αυτεπενέργειας» (Habermas 2012 : σελ.75) επισημαίνει την αυξημένη δυνατότητα του κράτους να επικεντρωθεί σ' ένα στόχο, λ.χ. την εθνική άμυνα, εάν ο δημοκρατικότερος τρόπος λειτουργίας του παράσχει στους πολίτες την ικανότητα να διευθετούν μόνοι τους τις υποθέσεις τους!

Κάνοντας όμως ένα βήμα παραπέρα απ' τη διεθνοποιημένη λαϊκή βούληση, ο συγγραφέας προβαίνει στην πρόταση για μια νέα Ευρωπαϊκή Ένωση, απηλλαγμένη απ' το δημοκρατικό έλλειμμα που τη χαρακτηρίζει. Ένα έλλειμμα, που κατά κανόνα και συνδυασμένο με τις εθνικιστικές και εθνοκεντρικές τάσεις που επικράτησαν ύστερα απ' την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης, ανέστειλλε τις διαδικασίες για την πολιτική ένωση της Ευρώπης (Λυμπερόπουλος 2008 : σελ.128). Κύριο γνώμονα για τη νέα Ε.Ε. αποτελεί για το φιλόσοφο η δημοκρατική εκνομίκευση της Ένωσης, η οποία θα επιτευχθεί μέσω :

1. της συλλογικοποίησης των νομικών προσώπων, τα οποία σε ορισμένο χώρο θα συνέρχονται σε μια ένωση ελευθέρων και ίσων πολιτών, παραχωρώντας προς αλλήλους δικαιώματα που εξασφαλίζουν στον καθένα την ίδια ιδιωτική και πολιτική αυτονομία
2. της κατανομής αρμοδιοτήτων στα πλαίσια ενός οργανισμού, ο οποίος διασφαλίζει με διοικητικά όργανα τη συλλογική δικαιοπρακτική ικανότητα των συνενωμένων πολιτών
3. το μέσον ολοκλήρωσης μιας κρατικής και υπερκρατικής πολιτικής αλληλεγγύης, που είναι αναγκαία για μια κοινή πολιτική διαμόρφωση βούλησης, για την επικοινωνιακή δηλαδή παραγωγή δημοκρατικής εξουσίας και τη νομιμοποίηση της άσκησης της εξουσίας

Αντιμέτωπη βέβαια με τη συγκεκριμένη πρόταση τίθεται η πραγματικότητα σχετικά με το τι συμβαίνει στο ευρωπαϊκό πεδίο. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση το δίκαιο της έχει προτεραιότητα έναντι του δικαίου των κρατών-μελών, μολονότι τα όργανά της δεν διαθέτουν ούτε την αντίστοιχη αρμοδιότητα, ούτε τη δέουσα νομιμοποίηση. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, παρά την αύξηση των αρμοδιοτήτων του με την υπογραφή της Συνθήκης της Λισσαβώνας, δεν είναι εξοπλισμένο με όσες αρμοδιότητες είναι απαραίτητες για την άσκηση του νομιμοποιητικού και ελεγκτικού του έργου, καθώς και για να συμπράττει αποτελεσματικά στη νομοθετική διαδικασία (Τσάτσος 2007 : σελ.101). Εκτός αυτού, οι ευρωεκλογές για την ανάδειξη των μελών του, παρά την ταυτόχρονη διεξαγωγή τους σε όλα τα κράτη-μέλη, παραμένουν στην πράξη προσκολλημένες στους εθνικούς "δημόσιους χώρους", μεταλασσόμενες σ' ένα είδος *οιονεί δημοσκόπησης* για τα εθνικά πολιτικά δρώμενα, ή και ψήφου διαμαρτυρίας για τα πεπραγμένα των κυβερνήσεων (Χρυσόγονος 2005 : σελ.59). Γι' αυτούς τους λόγους ενώ η Ε.Ε. δεσμεύει τα κράτη-μέλη στην άσκηση νομοθετικών και δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων, δεν διαθέτει το δυναμικό επιβολής κυρώσεων όπως ένα εθνικό κράτος.

Ωστόσο, ο Habermas εύλογα διερωτάται πώς στα συγκεκριμένα πλαίσια το δίκαιο των ευρωπαϊκών Κοινοτήτων υπερέχει έναντι κάθε εθνικού δικαίου. Σ' αυτή τη διαστροφή, όπως υπονοεί, συνέβαλλε το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο και οι αποφάσεις που έλαβε σε μια υπόθεση το 1963 -υπόθεση van Gend και Loss- (Habermas 2012 : σελ. 86-87). Παρόλα αυτά, όπως τονίζει το άρθρο 4 παρ.2 της Συνθήκης για την Ε.Ε., χορηγείται στα εθνικά δικαστήρια η εξουσιοδότηση να ελέγχουν την ακεραιότητα των συνταγματικών εκείνων αρχών, που είναι καταστατικές για τη δικαιοδική και δημοκρατική εν τέλει δομή του εκάστοτε κράτους-μέλους. Το μοναδικό πάτημα, επισημαίνει, που έχει βρει η Ένωση είναι η απουσία ενός διεθνούς συνταγματικού δικαίου, με την οποία παραμένουν ακάλυπτα τα κράτη-μέλη απέναντι στην αναγκαστική νομοθεσία της Ένωσης.

Πέραν όμως της συνταγματικώς διεθνοποιημένης κοινωνίας, ο συγγραφέας προτάσσει και πάλι το ζήτημα της συνταγματικής οργάνωσης της Ε.Ε.. Για την επίτευξή της βέβαια, όπως τονίζει, απαιτείται μια καλύτερη οργανωτική δομή απ' την υφιστάμενη. Τούτο διότι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στερούμενη ενός οργανωμένου διοικητικού μηχανισμού, εμπιστεύεται την εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου στα κοινοβούλια και στις διοικήσεις των κρατών-μελών (Habermas 2012 : σελ.91). Παρά το γεγονός ότι αποτελεί το κύριο εκτελεστικό όργανο της Ένωσης (Τσούκαλης 2004 : σελ.52), ουσιαστικά μοιράζεται τις εκτελεστικές αρμοδιότητες με το Συμβούλιο, τους υπουργούς δηλαδή των 27 χωρών. Γι' αυτόν τον λόγο άλλωστε και οι πολίτες της Ε.Ε., παρά τον διφυή χαρακτήρα της ταυτότητάς τους -αφ' ενός πολίτης του εθνικού κράτους, αφ' ετέρου Ευρωπαίος πολίτης- (Τσάτσος 2007 : σελ.99), απολαμβάνουν με τη στενή έννοια το καθεστώς του πολίτη κράτους, με συνέπεια, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει να μην έχει αναπτυχθεί η απαιτούμενη αλληλεγγύη μέσω της αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των ευρωπαϊκών λαών.

Πάντως, για να αιτιολογήσει τον προεκτιθέντα ισχυρισμό του, ο Habermas αντιπαραβάλλει το γεγονός ότι η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση δεν προήλθε από κάποια μεγάλη λαϊκή επανάσταση, όπως οι αντίστοιχες στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Αντιθέτως, σ' αυτήν αντικατοπτρίζεται ο ρόλος των εθνικών κρατών, τα οποία μέσω αμοιβαίων διαπραγματεύσεων και υποχωρήσεων προέβησαν στο καθοριστικό βήμα της ενοποίησης. Επομένως, είναι λογικό οι πολίτες να έχουν περισσότερο σφικτούς δεσμούς με τα εθνικά τους κράτη, παρά με την Ένωση.

Απ' την άλλη όμως η υπογραφή της Συνθήκης της Λισσαβώνας το 2009 και οι αλλαγές που αυτή έφερε αποδεικνύει την τάση της μετακίνησης των οργανωτικών δομών της ενοποίησης προς όφελος πια του Ευρωπαίου πολίτη. Παρά την εξέχουσα θέση που παράσχει στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο και στο Συμβούλιο υπουργών, η νέα συνθήκη, αναφέρει ο Habermas, αναβάθμισε το ρόλο και του Κοινοβουλίου. Η καθιέρωση της «συναπόφασης» ως συνήθους νομοθετικής διαδικασίας -για το 80% των νομοθετικών πράξεων συνομοθέτης το Κοινοβούλιο με το Συμβούλιο- (Ιωακειμίδης 2010 : σελ.85-87), η εκλογή του Προέδρου της Επιτροπής, όπως και η ευρύτερη συμμετοχή του στη διαδικασία αναθεώρησης των συνθηκών, το κατατάσσουν για το συγγραφέα ως ισότιμο νομοθετικό όργανο. Βέβαια, τα ερωτήματα που τίθενται έχουν να κάνουν με το κατά πόσο οι ευρωεκλογές αντιμετωπίζονται τόσο απ' τους πολίτες, όσο και απ' τα κόμματα, ως μια σοβαρή διαδικασία, καθοριστική για τα μέλλοντα, ή μήπως θεωρούνται ένα απλό υποκατάστατο είδος των εθνικών εκλογών (Τσούκαλης 2004 : σελ.70). Εντούτοις, παρά τις εκ μέρους μας αμφιβολίες, ο Γερμανός φιλόσοφος φρονεί, πως στο εξής υποκείμενο θέσπισης του Συντάγματος δεν θα είναι τα κράτη-μέλη, αλλά οι ίδιοι, οι λαοί της Ευρώπης.

Ποιος θα είναι όμως ο ρόλος των εθνικών κρατών στο νέο, συνταγματικό ευρωπαϊκό χώρο; Η αφαιρούμενη απ' αυτά συντακτική αρμοδιότητα πρέπει κατά τον συγγραφέα να μεταφερθεί στα χέρια των πολιτών τους. Τα νέα υποκείμενα θα την ασκούν είτε απευθείας τα ίδια, είτε εκχωρώντας την στα νομιμοποιημένα (;) νομοθετικά όργανα της Ένωσης. Για την επίτευξη όμως του συγκεκριμένου στόχου, τα συντακτικά υποκείμενα οφείλουν να εκχωρήσουν στην ομοσπονδιακή κοινότητα αφ' ενός τα κυριαρχικά δικαιώματα του κράτους τους, αφ' ετέρου τα προσωπικά-ατομικά τους δικαιώματα. Δεν υπάρχει όμως ο κίνδυνος αμφισβήτησής τους, εάν αναλογιστεί κανείς τι συμβαίνει τη σήμερα ημέρα με τον τρόπο παρέμβασης υπερεθνικών οργανισμών, εξαρτημένων από ιδιωτικά συμφέροντα; Ο Habermas είναι για ακόμη μία φορά κατηγορηματικός. Τα εθνικά κράτη θα είναι εκείνα που θ' αναλάβουν, όπως επισημαίνει, το ρόλο της εξασφάλισης της ελευθερίας ενός δημοκρατικού κράτους δικαίου. Εκτός αυτού εκείνα θα προασπίσουν την ελευθερία και των πολιτών τους, υπερμαχόμενα για τη *δικαιοσύνη* και το *δίκαιο* εντός της Ένωσης. Τη δυνατότητα αυτή, άλλωστε, τους την παράσχει η επονομαζόμενη «αρχή της επικουρικότητας».

Βάσει της συγκεκριμένης αρχής, η οποία παρατίθεται στο άρθρο 5 της Συνθήκης για την Ε.Ε., ο συγγραφέας προτάσσει την προβλεπόμενη αφ' ενός λήψη των αποφάσεων όσο το δυνατόν πλησιέστερα στους πολίτες, και αφ' ετέρου τη μη ανάληψη δράσης απ' την πλευρά της Ένωσης, εάν η αντίστοιχη σε εθνικό, περιφερειακό, ακόμα και τοπικό επίπεδο είναι σαφώς πιο αποτελεσματική (Habermas 2012 : σελ.106)! Η σημαντικότητα της συγκεκριμένης αρχής αποδεικνύεται επίσης και απ' το γεγονός ότι και η Συνθήκη της Λισσαβώνας απαιτεί πια σε όλα τα σχέδια νομοθετικών πράξεων να τηρείται η «επικουρικότητα», ενώ συνάμα επιτρέπει στα εθνικά κοινοβούλια ν' αντιταχθούν σε μια πρόταση που την παραβιάζει (Ιωακειμίδης 2010 : σελ.41-43).

Ωστόσο, όλα όσα έχει εκθέσει μέχρι στιγμής ο συγγραφέας, όπως παραδέχεται και ο ίδιος, αποτελούν ένα μελλοντικό όραμα. Η πραγματικότητα αποδεικνύει το ακριβώς αντίθετο. Το δημοκρατικό έλλειμμα, που απορρέει απ' τον τρόπο αντιμετώπισης των ευρωπαϊκών εκλογών, ενισχύεται απ' την ανισορροπία των αρμοδιοτήτων, παρά τις προοπτικές της Λισσαβώνας, που εντοπίζεται μεταξύ Συμβουλίου και Κοινοβουλίου. Επιπλέον, αποδίδονται σημαντικά δικαιώματα στην Επιτροπή, δίχως αυτή να λογοδοτεί τουλάχιστον στους εκπροσώπους των ευρωπαϊκών λαών. Τέλος, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο παρά το ότι, όπως εκθέτει, βρίσκεται στη δεύτερη θέση της ιεραρχίας μετά το Κοινοβούλιο, αποτελεί το *διευθυντικό* όργανο, που ορίζει τις κατευθύνσεις της πολιτικής, δίχως να διαθέτει ούτε νομοθετικό σώμα, ούτε δικαίωμα υποβολής προτάσεων στην Επιτροπή! Η μη συμπερίληψή του άλλωστε στη θεσμική δομή της Ε.Ε. αποδείχθηκε καταστροφική όταν στα τέλη του 2008-αρχές του 2009 η οικονομική κρίση περνούσε το κατώφλι

της Ευρώπης. Ενώ απαιτούνταν ταχύτατες αποφάσεις για την αντιμετώπισή της, την εμφάνισή της έκανε μια κωλυσιεργία, καθώς αυτές έπρεπε να εγκριθούν από 17 κοινοβούλια της ευρωζώνης (Καζάκος 2011 : σελ.22).

Μόλα ταύτα επανερχόμενος στο ζήτημα της ουσιαστικής συνταγματικής ενοποίησης μεταξύ των πολιτών της Ε.Ε., απαραίτητο γι' αυτήν στοιχείο ο Habermas θεωρεί την ύπαρξη *αλληλεγγύης* μεταξύ των πολιτών. Αναλαμβάνοντας ο ένας την ευθύνη για τον άλλο οι Ευρωπαίοι θα καταφέρουν να μοιράζονται μεταξύ τους και την κυριαρχία των κρατών-μελών τους. Παρόλα αυτά όμως, μια ενωσιακή θεσμική δομή πρέπει να ανταποκρίνεται και στην ετερότητα του ευρωπαϊκού ενωσιακού χώρου (Τσάτσος 2007 : σελ.85). Τούτο είναι αναγκαίο διότι στην Ευρώπη πάντοτε επικρατούσε ένας *ιστορικοπολιτικός διϋσμός*, που από τη μια μεριά μεν έφερε την ενότητα, απ' την άλλη όμως υπερίσχυε η πολυκρατικά αποτυπωμένη διαφορετικότητα.

Για τον Habermas όμως η υπερεθνική επέκταση της αλληλεγγύης θα πραγματοποιηθεί μόνο μέσω μιας διαδικασίας *εκμάθησης*, η οποία δύναται να ενθαρρυνθεί απ' τη μέριμνα για οικονομικές και πολιτικές αναγκαιότητες. Η παιδεία είναι εκείνη που απελευθερώνει τον άνθρωπο απ' τις προκαταλήψεις και τις ψυχώσεις, καλλιεργώντας του την ευαισθησία και τονώνοντας την επιθυμία για μια καλύτερη ζωή (Μπέης 2011 : σελ.375). Η αρμονική κοινωνική συμβίωση πρέπει να επιδιώκεται, όχι με την απειλή και την επιβολή κυρώσεων του νόμου, αλλά μονάχα με την παιδαγωγική διαδικασία, που λαμβάνει χώρα τόσο στο σπίτι και στην οικογένεια, όσο και στην κοινωνία μέσω της διδασκαλίας, αλλά και του κριτικού διαλόγου στα ΜΜΕ.

Όσον αφορά τα τελευταία, ο φιλόσοφος αποδεικνύει τον πρωταγωνιστικό ρόλο που δύναται να διαδραματίσουν στην πορεία της ενοποίησης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, όσο πιο πολύ τα μέσα ενημέρωσης αναδεικνύουν πόσο πιο βαθιά παρεμβαίνουν στην καθημερινότητα οι αποφάσεις της Ε.Ε., τόσο εντονότερα οι λαοί της θα ενδιαφέρονται ν' ασκούν τα δημοκρατικά τους δικαιώματα ως Ευρωπαίοι πολίτες. Πάντως, σε σχέση με τα ΜΜΕ απαιτείται ύψιστη προσοχή, καθώς στην παρούσα φάση χρησιμοποιούνται περισσότερο ως εργαλεία από πανίσχυρα ιδιωτικά κέντρα για τη χειραγώγηση της κοινής γνώμης (Σωτηρέλης 25.10.2011 : σελ.7-8).

Για τον λόγο τούτο ο Habermas, πάνω σ' αυτή την κερδοσκοπία των αγορών θεωρεί, πως η Ευρωπαϊκή Ένωση θα μπορέσει να ορθοποδήσει και -γιατί όχι- να επικρατήσει, μόνο όταν αποκτήσει πολιτικές αρμοδιότητες ελέγχου των χρηματαγορών, τουλάχιστον στον ευρωπαϊκό πυρήνα, μεταξύ δηλαδή των μελών της Ο.Ν.Ε.. Εντούτοις, παραδέχεται ότι μια ενδεχόμενη κοινή οικονομική

διακυβέρνηση τη δεδομένη στιγμή είναι σχεδόν αδύνατη, καθώς η Ένωση θα έπρεπε να καταπατήσει στα άδυτα των εθνικών κοινοβουλίων, στους εθνικούς προϋπολογισμούς, παραμερίζοντας κατάφωρα το ισχύον δίκαιο. Σ' αυτό το σημείο αποδεικνύεται και η παράνοια του όλου συστήματος, διότι παρά το γεγονός ότι οι κυβερνήσεις αναγνωρίζουν γενικά τον περιορισμό του εθνικού κράτους να ρυθμίζει τα του οίκου του στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, δεν συμφωνούν για το τι ακριβώς ενδείκνυται να κάνουν *από κοινού*, ούτε διακατέχονται από υψηλό βαθμό σιγουριάς για τις επιπτώσεις βασικών και εναλλακτικά προσφερόμενων επιλογών (Καζάκος 2008 : σελ.37). Κάτι αντίστοιχο γίνεται εμφανές και από την υφιστάμενη οικονομική κρίση.

Όπως τονίζει ο Habermas, αντί η Ένωση με όλα της τα θεσμικά εργαλεία ν' αντιδράσει αποφασιστικά απέναντι στα σφυροκοπήματα που δέχονταν οι εταίροι της από ξένα κέντρα, το δίδυμο Μέρκελ-Σαρκοζύ παρακάμπτοντας τη Συνθήκη της Λισσαβώνας και προσδίδοντας στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ένα πανίσχυρο ρόλο, μια *διακυβερνητική κυριαρχία*, ουσιαστικά διαβίβαζαν τις προσταγές των αγορών στους εθνικούς προϋπολογισμούς μέσω απειλών κυρώσεων και πιέσεων προς τ' αδύναμα κοινοβούλια! Πρόκειται για μια παραλυτική συγκυρία της διεθνούς πολιτικής, όπου οι χρηματοπιστωτικές αγορές έχουν ξεπεράσει σε εμβέλεια τα εθνικά κράτη (Κοτζιάς 2011 : σελ.394). Η προσπάθεια δε των κρατών να ξανακερδίσουν ένα μέρος της ικανότητας πολιτικής αυτοκυβερνησίας θεωρείται απ' το συγγραφέα ως μια απλή αυτοπροβολή, που ουδεμία σχέση έχει με μια δημοκρατική εκνομίκευση της Ε.Ε., ως απόρροια της πανευρωπαϊκής αλληλεγγύης των πολιτών. Αντιθέτως, εκείνο που συμπεραίνει απ' τον τρόπο χειρισμού της κρίσης έγκειται στη μετατροπή της Ε.Ε. σε μια *μεταδημοκρατική γραφειοκρατική εξουσία*.

Πέραν όμως της δημοκρατικής εκνομίκευσης της Ε.Ε., μέσω της υιοθέτησης ενός νομιμοποιημένου απ' τους λαούς Συντάγματος το συγγραφέα απασχολεί και η παγκοσμιοποίηση. Απ' το 1989 και έπειτα στα σκαριά βρέθηκε ένας νέος κόσμος, ο οποίος δομήθηκε με τεχνολογικά και οικονομικοπολιτικά υλικά. Στο νέο αυτό κόσμο όμως, διαχρονικά παρατηρείται μια αντίφαση, μια παραδοξότητα. Ενώ απ' τη μια σχηματίζονται μεγάλες, υπερεθνικές, ακόμα και ηπειρωτικές ενώσεις κρατών, απ' την άλλη ενιαία και σφικτά ομοσπονδιακά κράτη είτε διασπώνται σε μικρές ανεξάρτητες οντότητες (βλ. πρώην Γιουγκοσλαβία), είτε διακατέχονται από αποσχιστικές τάσεις, λ.χ. η Ισπανία (Καταλονία και Βασκονία), το Βέλγιο, η Βόρειος Ιρλανδία κλπ (Πολύδωρας 2008 : σελ.182).

Οι νέες αυτές γεωπολιτικές τάσεις δίνουν στο φιλόσοφο την αφορμή να κάνει λόγο για ένα δημοκρατικό Σύνταγμα πλέον της Διεθνούς Κοινωνίας. Συντακτικά του υποκείμενα θεωρεί πως πρέπει να είναι αφ' ενός μια κοινωνία πολιτών του κόσμου - μια κοσμοπολιτική κοινωνία, για την οποία έχει ξανακάνει λόγο σε άλλο σύγγραμά

του κατά το παρελθόν- (Habermas 1987 : σελ. 37-38), αφ' ετέρου δε τα ίδια τα εθνικά κράτη. Θα εδύνατο βέβαια να διερωτηθεί κανείς, ποιος θα είναι ο ρόλος του Ο.Η.Ε. στη νέα διεθνοποιημένη κοινωνία. Ο συγγραφέας αναγνωρίζοντας την ιδιότητα του Οργανισμού ως θεματοφύλακα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συνιστά να επικεντρωθεί σ' αυτή του την αρμοδιότητα, ενασχολούμενος παράλληλα και με ζητήματα παγκόσμιας ειρήνης, αφήνοντας όμως τα πολιτικά στους λαούς και τα κράτη. Την αλλοίωση του ρόλου του άλλωστε απ' τις αποφάσεις του Συμβουλίου Ασφαλείας, που καταστρατηγούν τα δικαιώματα του ανθρώπου, την ανέδειξε στην προηγούμενη ενότητα του δοκιμίου του (Habermas 2012 : σελ. 49-51).

Ο Habermas, ωστόσο, όντας ρεαλιστής παραδέχεται, ότι στην προοπτική της σύστασης μιας κοσμοπολιτικής κοινωνίας, είναι φυσικό να εγερθούν αμφιβολίες που θα στηρίζονται στο φόβο της απώλεσης του κράτους πρόνοιας. Για να τιθασεύσει αυτές τις αμφιβολίες αντιπαραβάλλει την επέκταση του δικαίου της Χάρτας των Ηνωμένων Εθνών από ένα Παγκόσμιο Κοινοβούλιο. Ένα Κοινοβούλιο απ' το οποίο θα απουσιάζουν στοιχεία αυτοοριοθέτησης, αλλά και αυτοπροβολής. Όσον αφορά δε τη νομιμοποίησή του, εκείνη θα προέκυπτε μέσω μιας εκλογικής διαδικασίας στην κοσμοπολιτική κοινωνία, απ' την οποία θα αναδεικνύονταν οι αντιπρόσωποι «των πολιτών του κόσμου». Επιπλέον, η ύπαρξη μιας παγκόσμιας επικοινωνιακής συνοχής, είναι βέβαιο, πως θα διαμόρφωνε μια αιτιολογημένη κρίση για τον ηθικό πυρήνα των λαμβανομένων αποφάσεων στο επίπεδο του Ο.Η.Ε..

Τοιουτοτρόπως, ο συγγραφέας κλείνει τη δεύτερη του ενότητα προβάλλοντας ένα σχέδιο, με το οποίο θα μπορούσαν τα εθνικά κράτη ν' αντισταθούν στον πόλεμο που δέχονται από πανίσχυρα ιδιωτικά κέντρα, τα οποία καθημερινά καταπατούν τόσο την εθνική τους κυριαρχία, όσο και τα δικαιώματα του ανθρώπου. Γι' αυτό και μόνο όταν ένα μέρος αυτής της κυριαρχίας μεταφερθεί σε υπερεθνικά κέντρα, θα προκύψει ένας «*συνταγματικός κοσμοπολιτισμός*» -υπερεθνικός συνταγματισμός- (Σωτηρέλης 10.9.2012 : σελ.12-13), ως τελευταίο ανάχωμα στη σκληρή, άνιση κατά τ' άλλα μάχη που δίδεται.

Ενότητα 3

Η Ευρώπη της ομοσπονδιακής δημοκρατίας

Έχοντας ολοκληρώσει και εκθέσει τις προτάσεις του για μια λαϊκώς συνταγματοποιημένη ενοποίηση, τόσο της ευρωπαϊκής, όσο και της παγκόσμιας κοινότητας, ο συγγραφέας στο τρίτο μέρος της μελέτης του επικεντρώνεται στα μέχρι τώρα ελαττώματα της ευρωπαϊκής κατασκευής. Λαμβάνοντας υπ' όψιν του την οικονομική κρίση, τον τρόπο αντιμετώπισής της, αλλά και τις συνέπειές της, ασκεί την κριτική του στην υποκριτική στάση της Γερμανίας, όπως και στα κατασκευαστικά σφάλματα της Ευρωζώνης.

Κατ' αρχάς, ο Habermas κάνει λόγο για το *αντιδραστικό πρότυπο* της εθνικής μοναξιάς της Γερμανίας. Μόλις ξέσπασε η χρηματοπιστωτική κρίση, η καγκελάρια Μέρκελ αρνήθηκε να συνδράμει σε μια κοινή ευρωπαϊκή πορεία των χωρών της Ε.Ν.Ε.. Ενώ ο ευρωπαϊκός Νότος πληττόταν απ' τις συνεχείς αξιολογήσεις και τις υποβαθμίσεις της πιστοληπτικής ικανότητας των χωρών του, εκείνη έπαιζε σύμφωνα με το συγγραφέα ένα εσωτερικό πολιτικό παιχνίδι, καθώς εν' όψει βρίσκονταν οι εκλογές της Βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας, αποδίδοντας χυδαία τις ευθύνες της κρίσης στα οικονομικά ασθενέστερα κράτη, όπως η Ελλάδα, θεωρώντας τες «αποδιοπομπαίους τράγους».

Αυτή η υποκριτική στάση, το «*πολιτικό σκάνδαλο*», ήταν άλλωστε η αφορμή ώστε ν' ανοίξει η όρεξη εκπροσώπων του αχαλίνωτου καπιταλισμού, οι οποίοι εκφράζουν διαχρονικά επαίσχυντες νεοφιλελεύθερες πολιτικές. Τον συγκεκριμένο χαρακτηρισμό τους τον αποδίδει ο φιλόσοφος, διότι αφ' ενός παραχωρούν αδυσώπητη κυριαρχία στα ιδιωτικά επενδυτικά συμφέροντα, αφ' ετέρου αποδέχονται ασυγκίνητες την αυξανόμενη κοινωνική ανισότητα. Τοιουτοτρόπως, δημιουργούν όπως τονίζει ένα «Prekariat» -κοινωνικά και οικονομικά επισφαλείς ομάδες-, αδιαφορώντας για την παιδική φτώχεια, τους μισθούς πείνας κλπ. Η διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς εκφράζει ούτως ή άλλως τον έναν απ' τους πυλώνες του κορπορατιστικού συστήματος (Klein 2010 : σελ. 32). Ένας άλλος, ιδιαιτέρως ξεχωριστός, έγκειται στη μανία για ιδιωτικοποιήσεις, υποσκάπτοντας κεντρικές λειτουργίες του κράτους (δημόσια υγεία, κοινωνική ασφάλιση, παιδεία) και ξεπουλώντας τα απομεινάρια της πολιτικής δημόσιας σφαίρας σε επενδυτές, που ενδιαφέρονται μονάχα για την αύξηση των περιουσιών τους. Η τελευταία αποτελεί για τον συγγραφέα την ουσία της χρηματιστικής κερδοσκοπίας!

Η σκληρή όψη του καπιταλισμού, βέβαια, δεν εμφανίσθηκε εν μία νυκτί, με την κατάρρευση μιας τράπεζας εκτεθειμένης σε μολυσμένα ομόλογα. Αντιθέτως, έχει

τις ρίζες της στις αρχές της δεκαετίας του 70', όπου η εγκατάλειψη του συστήματος των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών και οι πετρελαϊκές κρίσεις (Economidis-Wilson 2007 : σελ.125-126) οδήγησαν στην απομάκρυνση απ' την οικονομική ευημερία του κεϋνσιανισμού και στην άνευ όρων παράδοση σ' ένα αβυσσαλέο ιδιωτικό ανταγωνισμό, δίχως ίχνος κρατικής παρέμβασης. Η όλη κατάσταση πάντως εκτροχιάστηκε απ' το 1989 και έπειτα. Για τους προαναφερθέντες λόγους ο Habermas επαναλαμβάνει την αναγκαιότητα πλέον όλα τα εθνικά κράτη να θεωρούν τους εαυτούς τους μέλη της διεθνούς κοινότητας.

Την αναγκαιότητα αυτή τη συνδέει και με τα ελαττώματα, όπως τονίζει, που παρουσιάζει η ευρωπαϊκή κατασκευή. Ενώ ο μακροπρόθεσμος στόχος του Μάαστριχτ, όταν η Ο.Ν.Ε. βρισκόταν ακόμη στα σπάργανα, αφορούσε τη σταδιακή μετατροπή της κοινότητας σε πολιτική ένωση (Τσούκαλης 2007 : σελ.294), στην πραγματικότητα κάτι αντίστοιχο δεν υφίσταται. Τουναντίον, κάθε χώρα αντιδρά διαφορετικά, με τα δικά της μέτρα οικονομικής πολιτικής, δίχως να υπάρχει μια αμοιβαία πολιτικοοικονομική διαμόρφωση *κοινής βούλησης*. Επιπλέον, τα κράτη-μέλη φθάνουν, απ' όσα αναφέρει ο συγγραφέας, στο έσχατο σημείο να μαλώνουν μεταξύ τους για το πόσο κράτος και πόση αγορά επιθυμεί το καθένα, ασκώντας παράλληλα την πιο συμφέρουσα για τα ίδια και επ' ουδενί για την Ένωση εξωτερική πολιτική.

Επομένως, η κυκλοφορία του κοινού νομίσματος δίχως να έχουν καθοριστεί οι αρμοδιότητες με τις οποίες θα μπορούσαν να συντονιστούν αποτελεσματικά οι οικονομικές πολιτικές των κρατών-μελών, αποτελεί για τον Habermas την βαθύτερη αιτία της κρίσης. Μόλα ταύτα, στη διόγκωσή της συνέβαλε τα μέγιστα η «λομπίστρια», όπως τη χαρακτηρίζει, των εθνικών συμφερόντων του οικονομικά ισχυρότερου κράτους, Άνγκελα Μέρκελ. Με επικλήσεις στο υπόδειγμα της γερμανικής δημοσιονομικής πειθαρχίας, μπλόκαρε την κοινή δράση της Ένωσης, η οποία θα είχε στηρίξει εγκαίρως την πιστοληπτική ικανότητα της Ελλάδας έναντι κερδοσκοπικών κινήσεων με στόχο τη χρεοκοπία της. Μια στάση διαχρονική, καθώς η Γερμανία ανέκαθεν αναδιπλώνεται στον εαυτό της, κλείνοντας τα ότα της προς τους εταίρους, αλλά και σε κάθε σκέψη για δημοσιονομικό συντονισμό και κοινή έκδοση ευρωμολόγου, ερμηνεύοντάς τες σαν επέλαση στις βαθιές τσέπες των Γερμανών φορολογούμενων για τη σωτηρία των άσωτων ευρωπαϊκών χωρών (Ανδρουλάκης 2009 : σελ.37). Απ' το φόβο της γερμανικής κοινής γνώμης άλλωστε, και των όπλων μαζικής καταστροφής του κίτρινου τύπου, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, αγνοήθηκαν τα όπλα μαζικής καταστροφής των χρηματοπιστωτικών αγορών.

Συνοπτικά, ο Habermas στο τελευταίο αυτό μέρος της μελέτης του για τη διαρκώς επεκτεινόμενη ευρωπαϊκή κρίση, προτάσσει τους εξής λόγους :

- το κατασκευαστικό σφάλμα της Ο.Ν.Ε., καθώς απ' το 1999 έλειπαν τα απαραίτητα εργαλεία για μια κοινή οικονομική πολιτική. Για παράδειγμα, κατ' απαίτηση των Γερμανών στο Μάαστριχτ του «3%-3%-60%» δεν συμπεριλήφθη ένας αντίστοιχος με των Η.Π.Α. «Μηχανισμός Ανακύκλωσης Πλεονασμάτων» (Βαρουφάκης 2012 : σελ.405). Οι Γερμανοί αποδεικνύεται, πως ήθελαν την Ευρωζώνη ως εργαλείο, που θα συντηρούσε στο διηνεκές την "υποχρέωση" ελλειμματικών χωρών να προσφέρουν επαρκή ζήτηση για τις εξαγωγές της.
- την αποτυχία και το έλλειμμα ανεξαρτησίας εθνικών κυβερνήσεων απέναντι σε ανήθικες χρηματοπιστωτικές αγορές, λόγω της παραίτησης από μια δημοκρατική συνεργασία, που θα έθετε ως στόχο την ενίσχυση της ικανότητας κοινής πολιτικής δράσης.
- την έλλειψη νομιμοποίησης που χαρακτηρίζει τις αποφάσεις της Ένωσης, κυρίως απ' τη μεριά του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, όπως την παραθέτει στη δεύτερη ενότητα της μελέτης του (Habermas 2012 : σελ.97-99).
- το γερμανικό πρότυπο δημοσιονομικής, οικονομικής, κοινωνικής και μισθολογικής πολιτικής, μέσω μιας δέσμης μέτρων, τα οποία οδηγούν συνεχώς σ' ένα αντιπαραγωγικό αντιπληθωρισμό διαρκείας στις χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας λόγω λιτότητας.

Τέλος, τα βέλη του Γερμανού φιλοσόφου δέχεται και το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας, τονίζοντας τις αυθαίρετες, αλλά και αμετάκλητες εθνικές αρμοδιότητες που διαθέτει, οι οποίες το προβάλλουν ως *θεματοφύλακα* της ταυτότητας του εθνικού κράτους εναντίον της περαιτέρω προσπάθειας ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Κάτι αντίστοιχο απορρέει απ' την αντιευρωπαϊκή του, για τον Habermas, απόφασή του για τη Συνθήκη της Λισσαβώνας, ενώ η συνδρομή και κάποιου είδους βοήθειας προς τη χώρα μας στις απαρχές της κρίσης πιθανώς ν' ανατρεπόταν στο ισχυρό αυτό αντίβαρο (Καζάκος 2011 : σελ.23).

Μ' αυτόν τον τρόπο όμως, και κλείνοντας τη μελέτη του, ο συγγραφέας καλεί κάθε φορέα (κόμματα, κινήματα, ομάδες) και προπάντων τους Ευρωπαίους -και όχι μόνο- πολίτες ν' αγωνιστούν για μια νέα, βασισμένη στις αρχές της ελευθερίας και της αλληλεγγύης, διεθνή κοινότητα, παρά τα εμπόδια που και υφίστανται και θα προκύπτουν στο μέλλον.

Βιβλιογραφικές αναφορές

1. Ανδρουλάκης Μ. (2009), *Έ, Πρόεδρε!*, ε' έκδοση, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα
2. Βαρουφάκης Γ. (2012), *Παγκόσμιος Μινώταυρος. Οι πραγματικές αιτίες της κρίσης*, εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα
3. Διεθνές Γραφείο Εργασίας, Διεθνής Επιτροπή για την κοινωνική διάσταση της παγκοσμιοποίησης (2004), *Δίκαιη παγκοσμιοποίηση. Δημιουργώντας ευκαιρίες για όλους*, εκδόσεις Διόνικος, Αθήνα
4. Economides S., Wilson P. (2007), *Ο οικονομικός παράγοντας στις διεθνείς σχέσεις*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα
5. Habermas J. (2012), *Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα
6. Habermas J. (2006), *Η εποχή των μεταβάσεων*, εκδόσεις Scripta, Αθήνα
7. Habermas J. (2003), *Ο μεταεθνικός αστερισμός*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα
8. Habermas J. (1987), *Αυτονομία και αλληλεγγύη*, εκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα
9. Ιωακειμίδης Π. (2010), *Η Συνθήκη της Λισσαβώνας*, β' έκδοση, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα
10. Καζάκος Π. (2011), *Μετά το «Μνημόνιο». Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα υπό διεθνή έλεγχο*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα
11. Καζάκος Π. (2008), *Έτοιμη για το μέλλον; Η Ευρώπη μετά την αναθεώρηση των συνθηκών*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα
12. Klein N. (2010), *Το δόγμα του σοκ*, εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα
13. Κοτζιάς Ν. (2011), *Η πολιτική σωτηρίας ενάντια στην τρόικα*, εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα
14. Λυμπερόπουλος Κ. (2005), *Η αρπαγή της Ευρώπης. Η Ευρώπη στη σκιά της Πλανητικής Αυτοκρατορίας*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα
15. Μάνεσης Αρ. (1981), *Συνταγματικά δικαιώματα. Α', ατομικές ελευθερίες*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη
16. Μπέης Κ. (2011), *Η Ελλάδα που αγάπησα. Η Ελλάδα της χρεοκοπίας*, εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα
17. Παντελής Αντ. (2007), *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, β' έκδοση, εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα
18. Παπαδημητρίου Γ. (2001), *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα

19. Πολύδωρας Β. (2008), *Για μια νέα ιδεολογία*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα
20. Ράμφος Στ. (2011), *Η λογική της παράνοιας*, ια΄ έκδοση, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα
21. Ridola Ρ. (2010), *Τα θεμελιώδη δικαιώματα στην ιστορική εξέλιξη του συνταγματισμού*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα
22. Ρουμελιώτης Π. (2012), *Το άγνωστο παρασκήνιο της προσφυγής στο ΔΝΤ*, εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα
23. Τσάτσος Δ. (2007), *Η έννοια της δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα
24. Τσάτσος Δ. (2005), *Τα μεγάλα θεσμικά της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα
25. Τσούκαλης Λ. (2004), *Ποια Ευρώπη;*, εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα
26. Χρυσόγονος Κ. (2005), *Το μετέωρο βήμα της Ευρώπης*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα
27. Χρυσοχόος Δ., Τσινισιζέλης Μ., Υφαντής Κ., Σταυρίδης Σ., Ξενάκης Δ. (2009), *Ευρωπαϊκή Πολιτεία. Η τέχνη της συνδιάθεσης*, εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα

Άρθρα

1. Στείρης Γ., «Το Βατερλό της σύγχρονης πολιτικής», 20.12.2012, στο <http://www.papapolitika.gr/ArticleDetails/tabid/63/ArticleID/531654/To-Baterlo-tis-synchronis-politikis.aspx>
2. Σωτηρέλης Γ., «Το Σύνταγμα στην εποχή της κρίσης. Προς ένα νέο συνταγματισμό;», 10.9.2012 (καταχώρηση), στο <http://www.constitutionalism.gr/html/ent/394/ent.2394.asp>
3. Σωτηρέλης Γ., «Η οικονομική κρίση ως ευκαιρία για την επαναθεμελίωση του κράτους», 25.10.2011 (καταχώρηση), στο <http://www.constitutionalism.gr/html/ent/186/ent.2186.asp>
4. Τσούκαλης Λ. (2007), «Η Ευρωπαϊκή Νομισματική Ένωση», σελ.289-315 στο Μαραβέγιας Ν., Τσινισιζέλης Μ. (επιμ.), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση. Οργάνωση και πολιτικές. 50 χρόνια*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα

